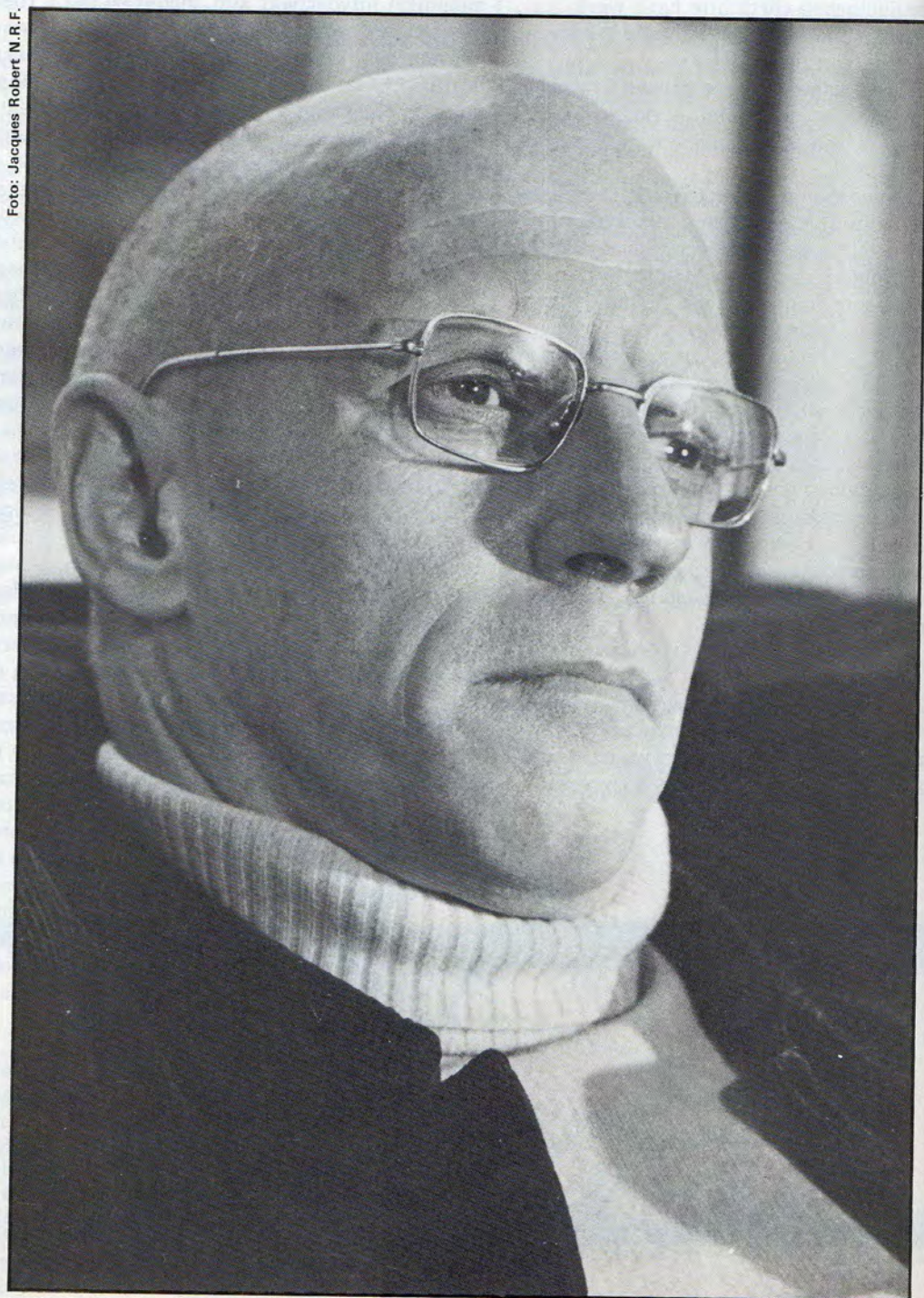

FOUCAULT:

Franse denker vaak vertekend in welzijnsliteratuur

Foto: Jacques Robert N.R.F.

Michel Foucault: ...helemaal niet fatalistisch...

GEEN BEVRIJDING, MAAR VERZET!

'Foucault? Hebben we dat niet alweer zo'n beetje gehad?' vraagt de boekhandelaar als ik informeer waar toch de Nederlandse uitgave van 'Surveiller et Punir' blijft. 'Best mogelijk dat hij er nog eens ooit komt, die vertaling, maar erg veel haast hoeven ze niet meer te maken'.¹ Foucault is uit.

Ineke van den Berg

Een tijdje geleden was dat wel anders, zeker in de sociale sector. Ik heb eens geturfd hoe vaak de Franse denker wordt aangehaald in welzijnstijdschriften. In dit tijdschrift, alsmede zijn voorlopers Marge en Welzijnsmaandblad gebeurde dat gemiddeld eens per drie nummers, een buitengewoon hoge frequentie voor zo'n gecompliceerd theoreticus. Maar ook het Tijdschrift voor Agologie en het Maandblad Geestelijke Volksgezondheid laten vanaf 1980 geen jaargang voorbij gaan zonder Foucault minstens te noemen.

Foucault was vooral populair als algemene betogen over uitstoting en disciplineren een groter gewicht moesten krijgen, maar een enkele keer stuit je ook op interessante pogingen om de geschiedenis van welzijnszorg, psychiatrie en gevangeniswezen te schrijven in zijn voetsporen.

Opmerkelijk is echter, dat het steeds dezelfde boeken zijn waarnaar de schrijvers verwijzen. Het zijn de 'Geschiedenis van de Waanzin' (oorspronkelijk al in 1961 verschenen!) en 'Surveiller et Punir' uit 1975. Foucaults recentere geschriften krijgen tot dusverre weinig aandacht.

Dat gebrek aan aandacht voor zijn latere werk leidt tot een vertekening van zijn denken. Vandaar mijn poging om - vooral voortbouwend op de tussen 1984 en '86 in vertaling verschenen 'Geschiedenis van de Seksualiteit' eens een ander licht op Foucault te werpen. Met name één vraag is van belang: is het Foucault om 'bevrijding' te doen of is de term 'verzet' meer op zijn plaats?

Marxisten zijn er nooit vies van geweest, Foucault voor hun karretje te spannen. Zijn theorie bood een 'welkome aanvulling'; ze kon de machtswerking op microniveau beschrijven. Het grovere werk, machtswerkingen op macroniveau, daarvoor moesten we toch blijven vertrouwen op de goede oude klassentheorie.

Gek is dat niet: Foucaults visie op macht is voor een marxist immers uitzichtloos; als machtsverhoudingen geen klassenverhoudingen zijn, dat weet je niet meer hoe je revolutie moet maken. Ook de in welzijnskringen bepaald niet onbekende filosoof *Hans Achterhuis* mist een toekomstperspectief bij Foucault. Vandaar dat hij dat probeert af te leiden uit een integratie met 'de jonge Marx'.

Is het toekomstperspectief dat Foucault schetst dan echt zo treurig dat hij in een slecht zittend keurslijf gehesen moet worden? Dat valt nogal mee. Dat laat onverlet dat de marxisten en Achterhuis in een opzicht wel gelijk hebben: het woord 'bevrijding' is Foucault vreemd. Met de term 'verzet' kom je echter ook een heel eind.

Geen bevrijding

'Macht' wordt veelal gezien als het vermogen om de individuele of collectieve wil uit te voeren. De machtelozen willen de hen ontnomen macht heroveren om de ontvreemding op te heffen en uiteindelijk alle macht te verschaffen. Pas dan kunnen zij zichzelf als autonome subjecten realiseren. Deze klassieke opvatting van het verschijnsel

macht kunnen we aanduiden als het 'onderdrukingsmodel'.

Hoe totaal anders Foucault daarover denkt, blijkt bijvoorbeeld bij het thema seksualiteit. Volgens de marxistische gedachtengang is de onderdrukking van de seksualiteit gelijk opgegaan met de ontwikkeling van het kapitalisme. Seks moet zich in het belang van de reproductie van de arbeidskracht afspeelen. Voor seks die niet ten dienste staat van het kapitalisme, is geen plaats. Onnutte seks moet dus maar onderdrukt worden. Door aan onze seksuele bevrijding te werken zouden we een steentje kunnen bijdragen aan de omverwerping van het kapitalistisch systeem.

Nee, dan Foucault. Die ziet seksualiteit niet als iets authentieks dat door de macht naar het tweede plan gedrukt is, zij wordt daarentegen door de macht geproduceerd. Nooit tevoren was men zo in beslag genomen door seks dan in ons tijdperk, waarin een onophoudelijke druk heerst op iedereen om zich op dit punt toch vooral zo volledig mogelijk te uiten. De psychoanalyse en een stortvloed van moderne therapieën moeten de 'waarheid van de seks', oftewel de waarheid over onszelf boven tafel halen. Dat eindeloze spreken over seks voorziet de macht van aanknopingspunten voor een steeds minutieuzere regulering van het seksueel gedrag. Dit alles in het kader van het proces van machtsuitbreiding en intensivering dat Foucault wel heeft aangeduid als 'bevolkingspolitiek'.²

Geen fatalisme

Zo wordt duidelijk wat Foucault bedoelt als hij zegt dat menselijk gedrag, inclusief de voorstellingen die de mens van zichzelf maakt, een produkt zijn van machtswerkingen. Macht is meer dan alleen onderdrukken of wegvagen: er worden ook nieuwe elementen gevormd. Datgene wat wij 'echt' menen

te zijn, ons meest intieme, spontane en authentieke gedrag, is het produkt van eeuwenlange processen. Zelfs onze seksualiteit...

Ook al wijst Foucault elke bevrijdingsideologie af, daarmee is niet gezegd dat hij er een fatalistische manier van denken op na houdt. In plaats van een bevrijding van macht - volgt Foucault uitgesloten - is immers verzet tegen macht mogelijk. Foucault is dan ook geen bevrijdingsdenker maar een verzetsdenker.

Wel verzet

Foucault geen bevrijdingsdenker maar een verzetsdenker? Wat is het verschil? Een paar punten: verzet is een zaak van ieder persoonlijk, terwijl bevrijders gewoonlijk menen dat anderen bevrijd moeten worden en zich opwerpen als herders die de mensenkudde de goede kant opsturen. Bevrijding is altijd verbonden met een ideologie die de afzonderlijke krachten samenbindt en zin geeft, verzet daarentegen is de uitoefening van pure tegenkracht. Overigens zit er op dit punt ook een ontwikkeling in Foucaults werk. Een ontwikkeling die ongemerkt voorbijgaat aan wie slechts aandacht heeft voor een (vroeger) deel van zijn werk. In Foucaults zich ontwikkelende visie krijgt macht steeds minder de kenmerken van een statische 'oerstructuur', zoals hem bijvoorbeeld door de Amsterdamse politicoloog Stuurman is aangewreven.³ In zijn recentere 'Geschiedenis van de seksualiteit' is macht een beweeglijk spel van elkaar concurrerende krachten, die zich ten koste van elkaar proberen op te werpen als algemeen belang.⁴ Verzet is inherent aan dit model van macht, want elk krachtsevenwicht geldt slechts tot het moment dat de andere kant erin slaagt haar belangen zo sterk te poneren dat een omslagpunt bereikt wordt.

Geen waarzegger

Het toekomstbeeld van een machtsvrije samenleving is illusoir, maar machtsverhoudingen kunnen wel veranderen. De tegenkracht is altijd aanwezig, elke machtsuitoefening roept haar op en met evenveel recht kan die tegenkracht de boventoon gaan voeren. Om effectieve tegenmacht te kunnen uitoefenen is het uiterst belangrijk om de plaatsen op te sporen waar de macht (nog) niet

**Datgene wat wij 'echt'
menen te zijn,
ons meest intieme,
spontane en authentieke
gedrag,
is het produkt van
eeuwenlange processen.**

heeft doorgezet, want daar liggen voor het verzet de kansen om voet aan de grond te krijgen.

Verzet kan overal tegen gericht zijn. Waartegen, en hoe, dat moet de pleger van het verzet maar uitmaken. Foucault geeft geen pasklare recepten, hij beschouwt zichzelf als een diagnosticus, niet als een waarzegger: 'Wat ik probeer te doen is inzicht te krijgen in de stilzwijgende systemen die ons meest vanzelfsprekende gedrag bepalen zonder dat we het weten. Ik probeer hun ontstaan op te sporen, hun structuur bloot te leggen en de inperkingen die ze ons opleggen; om die reden probeer ik mezelf erbuiten te plaatsen en te laten zien hoe men zou kunnen ontsnappen.'⁵

De vraag of verzet wel mag, is voor Foucault niet van belang. Iedere tegenkracht kan op een bepaald moment het krachtenspel gaan domineren. De vraag wie het bij het rechte eind heeft doet niet ter zake.

Is elk verzet dan goed? Eigenlijk wel. Moeten wij elk verzet goed vinden? Zeker niet: wij zijn immers zelf betrokken in het krachtenspel. Er is geen enkele

In het Nederlands vertaald werk van Foucault:

- De woorden en de dingen Baarn (Ambo) 1973 (oorspr. 1966)
- Geschiedenis van de waanzin Meppel (Boom) 1975 (oorspr. 1961)
- De orde van het vertoog Meppel (Boom) 1976 (oorspr. 1971)
- Geschiedenis van de seksualiteit 3 delen:
  - Deel 1 De wil tot weten Sun 1984 (oorspr. 1976)
  - Deel 2 Het gebruik van de lust Sun 1984 (oorspr. 1984)
  - Deel 3 De zorg voor zichzelf Sun 1986 (oorspr. 1963)

reden voor ons om toe te staan dat anderen onze stemmen overschreeuwen.

Nee

Foucault heeft wel een paar voorbeelden gegeven van verzet in verschillende situaties. Je kunt je verzetten tegen een opgedrongen identiteit, zoals bijvoorbeeld homo of hetero zijn, man of vrouw zijn, zwart zijn of geestesziek. Het gaat er dan om 'nee' te zeggen op een manier die de machtsverhoudingen ontregelt. Zijn uitspraken over de homobeweging maken duidelijk wat hij bedoelt.

Foucault omschrijft de strategie van de homobeweging als in eerste instantie identiteitsbevestigend. Via die bevestiging wordt het mogelijk om de norm, het heteroseksuele, uit de koers te trekken: vinden jullie - psychiaters, medici, kerkelijke autoriteiten, fatsoenlijke burgers - dat wij pervers zijn? Goed, dan zullen we dat zijn, maar meer dan jullie lief is...

Na een periode van giechelige nictigheid is men nu steeds meer bezig om andere vormen van plezier en samenleven te ontwikkelen. Affectieve relaties tussen mannen die de puur consumptieve seksuele sfeer te buiten gaan zijn veel bedreigender voor de macht, aldus Foucault. Zijns inziens wordt het vraagstuk van de vriendschap steeds belangrijker voor de homobeweging. Op welke manier kunnen mannen hun samenzijn vorm geven zonder daarbij de traditionele heteroseksuele relatievormen te kopiëren, of het model van vader-zoon, meester-slaaf, leraar-leerling?⁶

Geijkte rijtje

Het gaat er volgens Foucault niet om zoiets als de specifieke homoseksuele identiteit te ontdekken, het gaat erom een homoleven te scheppen. En niet om het creëren van een subcultuur, maar van cultuur. We zouden meer manieren moeten uitvinden om plezier te beleven dan alleen volgens het geijkte rijtje seks, eten en drinken. Door seks minder centraal te stellen in relaties wordt het mogelijk de homo/heteroscheiding op te heffen, hetgeen bijdraagt aan de ontregeling van de normale toewijzing van identiteiten. Met het feminisme is het al niet veel anders.⁷ Een feminisme dat steunt op de opvatting dat er essentiële verschil-

len zijn tussen mannen en vrouwen be-geeft zichzelf op een dood spoor, aan-gezien 'het wezen van de vrouw' slechts een complex van maatschappe-lijk geconstrueerde voorstellingen is. Je kunt alleen spreken van vrouw-posities. Het heeft geen zin om typisch vrouwe-lijke vormen van bijvoorbeeld lust of schoonheidsbeleving te ontwikkelen om daarmee de eigen aard van vrouwen meer recht te kunnen doen, want die eigen aard bestaat niet. Door zo de na-druk te leggen op vrouwelijke kwalitei-ten stem je in met de gangbare toewij-zing van identiteiten.

Je kunt beter op zoek gaan naar nieu-we vormen van genotsbeleving en ex-pressie om daarmee de cultuur als het ware open te breken. En vanuit een vrouw-positie proberen cultuur te ma-ken is iets heel anders dan het ontwik-kelen van een vrouwencultuur.

Ontregelen

Maar wat is verzet dan in het welzijns-werk? In zijn algemeenheid is die vraag niet te beantwoorden. De vraag die iedere welzijnswerker zich zou moeten stellen is: wat kan ik, in mijn sector, doen om de institutionele macht terug te dringen? Waar is de macht nog niet doorgedrongen, hoe kan ik van die marges gebruik maken om het machtsproces te ontregelen?

Wie nu het gevoel krijgt uiteindelijk al-les toch weer zelf te moeten opknep-pen heeft gelijk, dat is ook de bedoe-ling van Foucault. Dat heeft problema-tische kanten: wanneer ieder zelf maar moet bekijken óf, waar en hoe men zich wil verzetten, is de kans om effec-tief tegenmacht uit te oefenen erg klein. Hoe komt de nodige bundeling van los verzet tot stand?

Toch is ook voor dit probleem in de lijn van Foucault oplossing denkbaar. Im-mers: al is verzet een zaak van ieder persoonlijk, dat betekent niet noodzake-lijk dat verzet alleen maar in de vorm van een individueel, geïsoleerd terug-meppen kan bestaan. De praktijk wijst uit dat het zeer wel mogelijk is om groepen mensen te mobiliseren rond zaken die hen aangaan, zonder dat daarvoor een ideologische eenheid no-dig is.

Te denken valt aan het verzet van buurtbewoners tegen de bouw van een casino in hun woonwijk. Uiteenlopende motivaties - rustig willen slapen, geen

Vinden jullie dat we pervers zijn? Goed, dan zullen we dat zijn, maar meer dan jullie lief is

auto's van casinogangers dulden op jouw parkeerplaats, liever een speel-plaats of bomen voor je raam willen, ongerustheid over de toenemende gok-verslaving - kunnen voldoende inspira-tie zijn om tot gezamenlijke actie over te gaan. Zo zijn er allerlei voorbeelden te noemen van feitelijk voorkomend lo-kaal verzet, dat niet zozeer door een gemeenschappelijke visie op de maat-schappij bij elkaar gehouden wordt, maar door gevoelens van weerstand. De vraag blijft dan natuurlijk of verzet dat een langere adem nodig heeft, niet vroegtijdig uit elkaar valt als de motie-ven zo verschillend zijn. Ook de samen-hang tussen de verschillende vormen van verzet blijft duister. Hoe kunnen verspreide, lokale verzetsbewegingen iets revolutionairs uitrichten als niets ze verbindt? Met andere woorden: is er geen manier denkbaar om die losse aan- en uitflakkerende verzetshaarden te verenigen behalve via van bovenaf opgedrukte, overleefde maatschappijvi-sies als het klassenstrijd model?

Foucault levert zijn ideeën niet op een presenteerblaadje. Dit betekent echter helemaal niet dat ze niet van belang zijn voor de praktijk. Het oordeel van *Dieleman* en *Raspe*⁸ dat dit soort ge-theoretiseer weinig oplevert voor het leven van alledag is begrijpelijk, maar voorbarig. *Dieleman* hierover: 'Net zo min als men iemand de weg kan wijzen met de theorie van Einstein over ruimte-tijd verhoudingen, heeft de kri-tiek van Freud, Lacan en Foucault op het "illusoire subject" veel zinnigs te melden voor de concrete praktijk waar de individuen helaas echt bestaan en men iedere dag met ze verder moet. De weliswaar fundamentele cultuurkritiek heeft als negatief gevolg dat het ago-

gisch handwerk intellectueel "droogge-legd" wordt.'

Mij lijkt dit nu juist een reden om men-sen in hun opleiding dit denken niet te onthouden maar ze er vertrouwd mee te maken. Ze kunnen dan leren om zelf de consequenties ervan te onderzoeken en de nieuwe vragen die het oproept aan te pakken, in plaats van te wacht-en tot anderen dit voor hen doen. Raspe probeert op een constructieve manier de postmodernistische ver-moeidheid te bezweren die in welzijns-kringen heeft toegeslagen. Hij beveelt de theoreticus Habermas aan om de leegte, of liever gezegd de chaos van theorieën en modellen die de heden-daagse welzijnsliteratuur kenmerkt, te overwinnen. Want met Habermas heb je tenminste een duidelijk houvast voor de praktijk. Er is inderdaad geen mooi-er beroepsbeeld denkbaar voor buurt-en opbouwwerk dan dat van bevorde-raar van een 'herrschaftsfreie Kommu-nikation.'

Een Habermaskenner mag de taak op zich nemen om te laten zien dat Haber-mas niet zo eenvoudig toepasbaar is als Raspe voorspiegelt. Ik laat het bij de constatering dat uit beide artikelen een zekere angst spreekt om het te moeten stellen zonder pasklare recht-vaardiging van het welzijnswerk.

Ineke van den Berg

Ineke van den Berg is verbonden aan het filosofisch instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Noten

1. De Nederlandse vertaling van 'Surveiller et Punir' komt rond september '88 op de markt.
2. M. Foucaults Colleges 1977/'78 Vorl. 11
3. S. Stuurman, 'Het subject, de vrijheid en de staat', in: *Marge* 1981
4. M. Karskens, 'Waarheid als macht' in: *Te Elder Ure* nr. 37/38 1986 p. 183
5. M. Foucault, 'De wil tot weten', p. 97
6. J.K. Simon 'A conversation with Michel Foucault', in: *Partisan Review*, 1971, jrg. 38, nr. 1, p. 201
7. Zie K. Vintges 'De verdwenen vrouw en stijlen van vrouwelijke subjectiviteit', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* nr. 1986/27
8. A. Dieleman 'Een buurt buitenstebinnen', in: *Marge* nr. 1986/9 en A. Raspe 'Sporen van een politieke filosofie', in: *Tijdschrift voor de Sociale Sector* nr. 1987/5.